
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXI (2023). Книжка / Issue 1</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/GVEQ5804

СПЕЦИФИКА И СХОДСТВО В ПРОЕКТИТЕ НА НИКИТА ПАНИН И МИХАИЛ СПЕРАНСКИ

Татяна АСТАРДЖИЕВА *

SPECIFICITY AND SIMILARITY IN THE PROJECTS BY NIKITA PANIN AND MIKHAIL SPERANSKY

Tatyana ASTARDZHIEVA

Abstract: *The article examines two of the first projects about reforming Russian absolutism – the ones by Nikita Panin and Mikhail Speransky. The popular one in Bulgarian historiography dates back to the beginning of the 19th century. For this reason, more attention has been paid to the project from the end of the 18th century. The detailed tracing of the ideas in the two programmes primarily shows the existence of differences and specificity between them rather than continuity and similarity.*

Keywords: *Nikita Panin; Mikhail Speransky; project; absolutism; Imperial Council; State Council; specificity; similarity.*

Известен факт в историческата наука е, че от 1721 г. Русия се превръща в абсолютна монархия. Държавното устройство на империята в този вид се запазва до 17 октомври 1905 г., когато Николай II издава Манифест за преобразуването ѝ в конституционна. Темите, засягащи развитието и еволюцията на руското самодържавие през XVIII и XIX в. са широко застъпени. В същото време, в българската историография първите опити за ограничаване на монархическата власт остават шрихириани. Идеи за преобразувания на руския държавен модел обаче съществуват. Макар и неосъществени, проектите от XIX в. са по-известни. Може да се каже, че поради твърде разнородни причини – фрагментарност, противоречиви изложения, липса на част от текстовете в наши дни, други остават непопулярни. Такъв е примерът с двата проекта – на Никита Панин (XVIII в.) и на Михаил Сперански (XIX в.), които са обект на настоящото изследване. Тяхното възникване се намира в сравнителна хронологична близост. В историческата литература възкачването на Александър I на престола се разглежда като ново начало в либерален дух, а факта, че императорът инициира подготовка за ново държавно устройство,

* **Татяна Астарджиева** – доктор, доцент, преподавател в катедра „Нова и най-нова обща история“, Исторически факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“; България; @astardjieva_@abv.bg

прави програмата на статс-секретаря далеч апо-разпространена. Затова, в публикацията е отделено повече внимание на програмните документи на Никита Иванович. Целта е да бъдат съпоставени идеите, да се потърси последователност, надграждане във възгледите, както и специфични особености в проектите на авторите.

През 1721 г. Русия се оформя в абсолютна монархия като самодържавието еволюира през целия XVIII в. В неговия край и през целия XIX в. разликите между Русия и останалия европейски свят са очевадни – съществуващо крепостно право, запазване на самодържавния режим, липса на парламент, партии, свободи на поданиците и т.н. Не е случайно, че превратът от март 1801 г. срещу Павел I и последвалото възкачване на неговия син Александър I се приема с надежди за по-светло бъдеще. На новото управление се гледа като на време за провеждане на модерни реформи. Проблем е липсата на буржоазни сили, които да се включат в европеизацията на страната. Именно сред участниците в Отечествена война от 1812 г. и в похода до Париж – офицерство и дворянство, се надигат възжелания за по-добър живот.

Желание за реформиране на имперската власт обаче се наблюдава и в годините преди XIX в. В опита си да проследим някои тенденции, е необходимо да се върнем по-назад във времето. Тъй като цялата власт в държавата попада под контрола на владетеля в началото на 20-те години на XVIII в., то е редно да не бъдат пропуснати някои идеи за промяна. Повсеместните реформи и дългогодишната Северна война поставят страната след смъртта на Петър I в нелеко положение: големите разходи довеждат до тежко финансово положение, недоимък сред населението както поради увеличените данъци, така и заради ангажираност във военните действия, строежът на новата столица и на корабите също повлиява доходите на населението. Новата господарка – Екатерина I (1725–1727), чието управление поставя началото на т. нар. дворцови преврати (1725–1762), успява със своето обкръжение да принизи значението на Сената и да създаде нов орган на управление – Върховният таен съвет. Учреден през февруари 1726 г. той се ангажира „както с външните, така и с вътрешните държавни нужди“ и в него, освен императрицата влизат княз Ал. Меншиков, граф Ф. Апрашкин, граф Г. Головкин, граф П. Толстой, княз Д. Голицин, барон А. Остерман [История. 2003, с. 133]. Указите вече се издават единствено с одобрението на Съвета. На него се подчиняват Сената и колегиите. Направени са някои промени в местното управление: например са ликвидирани дублиращите органи, с което се постига намаляване на нужните средства; спадат данъците на селяните и др. Така новосъздаденият съвещателен орган, който трябва да разяснява държавните дейности на владетелката, започва да изпълнява основни задачи.

Новият управленски Таен съвет притежава регентски функции при наследника на трона – Петър II (1727–1730), до настъпването на неговото пълнолетие, въпреки че много скоро единствен регент става Ал. Меншиков. Той допуска за възпитател на юношата барон А. Остерман, който му внушава, че Меншиков ще поеме по пътя на едноличната власт. Когато влияние над Петър II оказва вече и Иван Дългоруков, непълнолетният владетел обявява отказ от помощта на Меншиков и поемане на държавните дела като самодържец. Преждевременната му смърт, на 14-годишна възраст, става пречка идеята да се осъществи.

След смъртта на Петър II се оказва, че Романовата династия няма пряк наследник от мъжки пол и трябва да се стигне до споразумение с представителка на женския. Отново задачата по избора на владетел пада върху Върховния таен съвет. Сановниците дават предпочитание на дъщерята на Иван V – 37-годишната вдовица херцогиня Анна (1693–1740). Членовете на Съвета набелязват програма за политическо устройство на Русия, според която самодържавната форма трябва да стане олигархична и управлението да премине към Върховния таен съвет. Подобна крачка бележи нов път в държавното управление с постепенно отделяне от самовластието на монарха. Върховниците изработват т. нар. кондиции (правила или условия – б. а.), с които се цели да бъде ограничен абсолютният господар. Според изследователя А. Н. Медушевский те са „първият юридически и решителен опит за ограничаването на руското самодържавие“ [Медушевский, А. Н. 1996, с. 161]. Съветниците приемат, че новият монарх не може да встъпва в брак и да посочва своя приемник; прекратява се наследствеността и се въвежда изборната мо-

нархия; решенията в държавата се вземат не еднолично от монарха, а съвместно с Върховния таен съвет: обявяване на война и подписване на мирни договори, въвеждане на нови данъци, повишаване в звания и в придворни чинове, отговорност на армейските части, отнемане на имения и имущество на дворяните; контрол на приходите и разходите, а документът завършва с: „И ако не изпълня и не спазя нищо според това обещание, тогава ще бъда лишен от руската корона“ [История. 2015, с. 361; Гребенкин, А. Н. 2014, с. 36].

Съставителите на програмата оставят в тайна същността на кондициите и обявяват единствено избора на императрица. Предложеното име е одобрено, а съветниците решават, че ще могат да превърнат монархическата власт в представителна по подобие на същата в Англия, Швеция, Холандия.

Анна I Ивановна (1730–1740) разбира за тайните правила и знае, че авторството е дело на малка група благородници. Първоначално тя подписва условията, а съветниците събират висшите държавни управници. Сред дворяните започват дискусии за политическото устройство на Русия по подобие на познатия ред в Швеция, където монархът не притежава самодържавна власт. Някои предлагат увеличаване броя на членовете във Върховния таен съвет и издигането на Сената в изборен орган, изборност на председателите на колегиите, избори за учредително събрание, което да определи държавното устройство и т. н. Изключва се единствено отмяната на крепостното право [История. 2015, с. 362].

Част от дворянството не споделя новите тенденции, а определени групи, в които влизат гвардейски офицери, защитават съществуващия вид на самодържавието. Подпомогната от тях и в обкръжението на предани хора, Анна I Ивановна скъсва кондициите. Тя създава Измайловския полк като лична гвардия и унищожавя Върховния таен съвет. На негово място се появява кабинет от трима души, начело с Остерман, разширява състава на Сената и възражда Тайната канцелария. Така идеите на групата просвещенци за разширяване на Върховния таен съвет и участието му в държавното управление са изоставени.

Следващите намерения, свързани с промяна на политическия ред в Русия са от времето на Екатерина II. Нейните думи „На мен глупци не ми трябват“ [История. 2015, с. 388] съответстват на облика на приближените ѝ – Н. Панин, Г. Державин, Ал. Суворов, Ф. Ушаков, П. Румянцев, Е. Дашкова и др. К. Бугров акцентира в свое изследване, че към края на 70-те години на XVIII в. на Екатерина Велика вече не са ѝ необходими авторитети и консултативни органи, а нежеланието ѝ да допусне сина си Павел на престола, довежда до влошаване на отношенията с Никита Иванович. [Бугров, К. Д. 2010, с. 46].

Никита Панин (1718–1783) е руски дипломат от втората половина на XVIII в. Той е автор не само на един от първите проекти за ограничаване на самодържавната власт, но и на плана „Северен съюз“, някъде по-известен и като „Северен акорд“. Заради него той получава твърде разнородни оценки – от пълна поддръжка (например А. Гаврюшкин), през „продукт на панинския идеализъм (А. Грей) и „пруски“ последовател (В. Лопатин) до „дипломат с бели ръце“ (В. Ключевски) [Виноградов, В. Н. 2000, с. 37]. Н. Панин дълго време пребивава в Скандинавия като през 1747 г. е назначен за посланик в Дания, но няколко месеца по-късно е отправен в Швеция. Там остава 12 години и реагира против усиляването на кралската власт. Панин променя своите възгледи благодарение на държавния модел на кралството, изразявайки конституционни предпочитания.

Отстраняването на Алексей Бестужев от канцлерския пост и замяната с граф Михаил Воронцов кара Н. Панин няколкократно да подава оставка. Съвсем неочаквано, в средата на 1760 г. той е назначен на мястото на Бехтеев. Ставайки възпитател на Павел Петрович (1754–1801), успява да се сближи с Екатерина. Въпреки наградите, които получа от император Петър III (1761–1762), включително ордена Андрей Първозванни, Никита Иванович споделя идеята за преврат срещу него и очаква именно наследникът да заеме престола. На 18 май 1762 г. е издаден указ за учредяване на Императорски съвет [История. 2003, с. 149], но след отстраняването на императора и възкачването на съпругата му, тя го разпуска. Само част от членовете на Съ-

вета поддържат издигането на Екатерина Велика в края на юни с. г. Н. Панин не е сред тях, но тя го издига за първи съветник и му предоставя ръководството на колегията на външните дела.

Поводи за написаните от Н. И. Панин проекти дават не само симпатиите към шведското държавно устройство, личната му неудовлетвореност от резултата след свалянето на Петър III, но и периодът на дворцови преврати, когато владеят произвола, безнравствеността, тесните интереси на елита и т.н., влиянието на фаворитите (особено на Григорий Орлов), а също така и навлизащите от Запада в Русия идеи на Просвещението и нуждата от нови закони, отговарящи на модерните реалности. Според Панин „... властта на господаря ще бъде от полза само тогава, когато ще бъде разделена разумно между малък брой избрани лица“ [вж. **Кинев, С. Л., А. В. Литвинов**].

Заедно със своя приятел Г. Н. Теплов, Панин се заема да подготви реформи, включващи реорганизацията на държавното управление. Той се връща към идеята за Императорски съвет и предлага на Екатерина II (1762–1796) да бъде оформен официален постоянен орган от 6–8 членове, назначени от нея [Эделман, Н. 1993, с. 214–226]. Съставен е дори Манифест за учредяването му. Предвижда се съветниците да са опитни, дългогодишни дипломати, знаещи и доказали се личности, ръководители на колегии, с желание да работят над делата, да вземат решения, да ги внасят в Съвета. Тъй като императрицата назначава членовете, тя ги ръководи и взема окончателните решения. Предвидено е този орган да бъде под контрола на Сената, който да съблюдава евентуално нарушаване на законите. Според програмата, Сенатът трябва да бъде разделен на 6 департамента по функционален признак. Никита Иванович негодува срещу сенаторите, тъй като те оставят впечатление на неподготвени за делата хора, които „пристигат на заседание като гост на обяд, който нито знае вкуса на храната, нито блюдата, които ще му бъдат сервирани“ [Гаврюшкин, А. В. 1989, с. 36].

Проектът за създаването на Императорски съвет е първият написан от Панин документ, който се отнася до държавното управление. Предложението първоначално е одобрено от монарха и тя започва да обмисля състава на Съвета. Следва указ за разделянето на Сената на департаменти. Междувременно Екатерина II решава да представи идеята на свои приближени, за да се ориентира в настроенията. Въпреки общото одобрение, е получена следната забележка: „Не знам кой е авторът, но мисля, че под прикритието на защитник на монархията, той клони повече към аристократично управление. Създаденият Императорски съвет и неговите влиятелни членове с течение на времето могат да се издигнат до позиции на съуправители... Нейният (на императрицата – б. а.) разум и дух нямат необходимост от специални съвети. За целта е необходимо само разделянето на Нейния кабинет на отдели със статс-секретари за всеки отдел. Трябва също Сенатът да бъде разделен на отдели. Императорският съвет ще приближи твърде близо поданиците до суверена и те могат да изявят желание за споделяне на властта с господаря...“ [Бугров, К. Д. 2010, с. 40; вж. **Кинев, С. Л., Литвинов, А. В., Гаврюшкин, А. В.** 1989, с. 37].

Записаното мнение окончателно оформя убеждението у владетелката, че проектът по съставянето на Императорски съвет е излишен. На 28 декември 1762 г. тя подписва Манифест за създаването на новия орган, но по подобие на действията на Анна I с кондициите, го скъсва и той не влиза в сила.

През 1767 г. Екатерина Велика решава да свика комисия с широко представителство за издаване на ново Уложение [История. 2003, с. 155–156]. Комисията, съставена по указанията на Наказ-а, изследователят А. Гребенкин нарича „подобие на конституция от върха“ [Гребенкин, А. Н. 2014, с. 36]. Императрицата е заинтересувана от съхраняването на самодържавния ред, но за изработването на Уложението е направен реверанс – свикано е представителство с участието на различни съсловия и от различни руски райони. В нея освен Сената, са включени Синода и колегиите, градски депутати, които имат мнозинство пред дворянството, също така и държавни селяни, татари, башкирци и други народности. Сред участниците се разгарят различни дискусии при изработване на законите – от защита на привилегии и интереси на съсловие до нужда от ликвидиране на крепостното право. Споровете доказват противоречията в

общественото мнение и заплахата за ликвидиране на съществуващия държавен ред. Резултатите от личното начинание на императрицата са оценени от А. Каменски и В. Виноградов. Те отбелязват, че „комисията послужва за урок на Екатерина II относно теоретичното конструиране на изказаните идеи на европейските философи върху руска почва“, че Русия „не е готова“ за тяхното реализиране, че императрицата повече никога не „изпада във философските мечтания за държавата: чуждестранната риза, не можела да замени руския кафтан“ и „периодът на политическата романтика се заменя от период на политически реализъм“ [Виноградов, В. Н. 2000, с. 35]. Личните ангажименти на депутатите и началото на войната (1768–1774) с Османската империя успокояващо слагат край на работата по Уложението.

В историческата литература по-важно място заема проекта Панин–Фонвизин. Проследявайки творческата дейност на Никита Иванович ориентирана към промяната на държавния ред може да се направи извода, че авторът участва в написването на две програми: за образуване на Императорски съвет и за обновяване на основните закони на държавата. Г. Макогоненко отбелязва, че нуждата от систематизиране на законите била осъзната от Павел Петрович, но поради секретността на делото със задачата се заемат Н. Панин и Д. Фонвизин [Лаптева, Ю. В. 2011, с. 19]. Втората се свързва с навършването на пълнолетието на П. Петрович и се отнася към 1773–1774 г. Някои изследователи говорят за заговор в периода, който цели възкачването на Павел на престола, съчетан с написан конституционен проект. Бракът на наследника с Наталия Алексеевна е разчетен като нова възможност за заемането на владетелския пост, успоредно с въвеждането на различно държавно-политическо управление. Известни са „Разсъжденията“ – записка на Павел I, пресъздаващи разговорите между него с Н. Панин. Става ясно, че властта на монарха не се оспорва, критикува се фаворитизма и се залага на предопределения произход на самодържавната власт – от бог и народ, като монархията е единствената приемлива форма на власт за огромната територия на Русия [Лаптева, Ю. В. 2011, с. 20].

Проектът се състои от две части – Въведение, в което са обяснени кои са причините и защо Русия се нуждае от основни закони, и изложение на конституционни постулати. Днес е запазено единствено Въведението, смятано за дело на Д. Фонвизин, а неговия племенник – Михаил Фонвизин го нарича „редактор на конституционния акт“ [Эдельман, Н. 1993, с. 214–226].

Въведението е известно още като „Разсъждения за задължителните държавни закони“. Според спомените на декабриста Михаил Фонвизин, дворянството трябва да получи политически свободи и с негово участие да бъде съставен Съвет, с прибавени назначени лица. Предвидено е Синодът също да влезе в общото събрание. От гледна точка на йерархическата стълбица под тях са дворянските събрания, губернските, областните и уездните. Те имат право да се произнасят по въпроси от обществено и местно значение. След това темите се представят пред Сената и се предлагат нови закони. Така Сенатът се натовазва със законодателната власт и изпълнява ролята на парламент. Върховната власт принадлежи на господаря, но той не може да действа еднолично, а трябва да се съобразява със законите. На него принадлежи изпълнителната власт и правото да одобрява законите, вече обсъдени и одобрени от Сената. В проекта е споменато постепенното освобождаване на крепостните селяни.

Изследвайки наличното документално наследство, Ю. Лаптева структурира четири пункта на бъдещото държавно устройство: 1) ясни закони, регулиращи всички сфери на обществения живот и отнасящи се до всички слоеве, включително и към владетеля; 2) идеята за силна власт и подчинение на народа към управленския апарат; 3) действащ управленски апарат с разграничени задължения и правомощия; 4) традицията – основа на реда. [Лаптева, Ю. В. 2011, с. 20]. Обръща се специално внимание на монарха и връзката му с божественото начало, но и се залага на неговото положение в държавата и посредническата му роля с поданиците. Владетелят и народа трябва да знаят своите права и задължения и да са равни пред законите, тъй като те се отнасят до всички.

От представените факти става ясно, че идеите са съсредоточени върху ограничаването на самодържавието и че става въпрос за участие на дворяни. Ако предложението от 1762 г. за изграждане на Императорски съвет е дело на Никита Иванович, то вторият модел се свързва

не само с неговото име, но и с това на брат му Пьотр Панин, на Денис Фонвизин, на Екатерина Дашкова, княз Николай Репнин, някои духовни лица, офицери и дворяни.

Изследователите на Екатерининото управление и днес спорят относно причини за отклоняването на проекта. Сред тях фигурират следните гледни точки: заради ограничаването на монархическата власт и въвеждане на дворянска; заради проблема около замяната на съветниците (императорът ги назначава, пожизнено, но не са включени промени в състава); заради задължителното подписване на документите от владетеля и секретаря на съответния департамент (не става ясно дали дадено постановление, указ и т. н. е в сила при съществуващ подпис само на императора); заради препятствието пред самодържеца при липса на двата подписа; заради самия автор на проекта, който е поддръжник на Павел Петрович и в този смисъл косвено си отмъщава на императрицата; заради групировките в двора, които все пак искат ограничаване властта на господаря, но не желаят да се разделят с придобивките и привилегиите си, което довежда до вътрешно съперничеството; С. М. Соловьев говори за самолюбие на императрицата и др. Други автори, например Александър Гаврюшкин, описват Никита Панин като „дворянски либерал“ и наблягат на изразената нетърпимост към фаворитизма [Гаврюшкин, А. В. 1989, с. 38–39].

Въпреки множеството мнения не може да се приеме, че проектът на Панин–Фонвизин ще ограничи юридически властта на монарха или че владетелят при необходимост ще се съобрази с липсата на втория подпис. Част от приближените на Екатерина II предават на възгледите на автора коварни цели и тайнственост. Всъщност Никита Иванович не скрива от императрицата мнението си: „Крале, крале – това е необходимо зло, без което не може“ [Гаврюшкин, А. В. 1989, с. 38–39] и сравнявайки открито шведския и руския държавен модел, изказва слабостите.

Проектите, с авторството на Никита Панин се свързват с ограничаване на самодържавието в Русия. Идеята за образуване на Императорски съвет е осъществена по време на войната от 1768–1774 г. с Високата порта. Първоначално той функционира като временен орган, а от януари 1769 г. става постоянен. Като съвещателно учреждение при Павел I той загубва своето значение, а през 1801 г. Александър I го закрива. Въпреки това може да се твърди, че Императорският съвет е предшественик на образувания през 1810 г. Държавен съвет, на който ще обърнем внимание по-нататък. Съставът му обаче се определя по волята на господаря, т. е. в него случайни хора не могат да попаднат. Ролята на проектите се изразяват в няколко посоки. Въвеждането на замислените държавни структури ще принуди владетеля да обмисля обстойно своите решения и може да затрудни прокарването на „подшушнатите“ от любимците. Набелязани са различията между руската и западната действителност и се отчита изостаналото положение на държавното управление в империята.

В самото начало на март 1801 г. е извършен превратът срещу Павел I и на престола се възкачва любимият внук на Екатерина II. От малък Александър попада под въздействието на възпитатели, които познават просвещенските идеи. Голямо влияние оказва швейцарецът Ф. Ц. Лагарп. Той е високо образован, с републикански убеждения, защитник на републиканската форма на управление, на политическите и гражданските свободи, на равенството между хората. Младият владетел започва своето управление със желание да реформира държавния ред и да въведе либералния дух според реалностите на времето. Първоначално се налага тезата, че оттук нататък политиката ще се провежда не според волята на монарха, а според законите.

В първото десетилетие на XIX в. в руския двор се отличава фигурата на М. Сперански (1772–1839). Присъщите му енциклопедичност и работоспособност, постепенно го издигат в кариерата. Той се заема с изучаването на съществуващите до момента политически проекти в останалите държави и техните закони. Държавното устройство на европейските държави са чести теми на разговори между императора и Сперански. Статс – секретарят споделя: „...сякаш от началото на царстването си Александър I си поставя правила... трябва да се състави на законови основания „Положение“-то или да се въведе в Русия конституция... и чрез законите да се утвърди постоянна правителствена власт“ [Гоголевский, А. В. 2021, с. 10–11].

След неуспешните опити за реформиране на самодържавието през XVIII век, по-значим и може би най-пространен е проектът на Михаил Сперански. Вероятната причина за заложените коренни преобразования в програмата се крие както заради очакваното либерализиране на държавния ред, но и заради това, че лично император Александър I упълномощава статс-секретаря си да ги изработи в парламентарен дух. До момента руската империя никога не е разполагала с подобни конституционни и парламентарни планове, а Сперански се справя със задачата за сравнително кратък срок – 1808–1809 г.

В труда на Михаил Сперански залягат идеите на западноевропейското Просвещение и принципите на разделението на властта. Проектът е озаглавен „Въведение към Уложението на държавните закони“. В уводната част се казва, че „за избягването на революционните сътресения“ [Тищенко, Е. В., В. Г. Тищенко. 2013, с. 145] по примера на Френската революция, в Русия трябва да бъдат приложени не поправки, а радикални нововъведения. Същината на проекта обаче е насочен към съхраняването и дори укрепването на самодържавната власт. Законодателната власт пада върху новия орган, който трябва да се сформира – Държавната дума, а посредник между него и императора трябва да стане Държавният съвет. Предвижда се последният да съсредоточи изпълнителната власт. За съжаление Сперански не включва съсловни или всеобщи избори. В проекта съсловията са разделени на три: 1) дворянство; 2) средно съсловие; 3) работещ народ. Сперански предава единствено на дворянството граждански и политически права като избирателите трябва да отговарят на определен имуществен ценз. [История. 2010, с. 24].

Оформянето на Държавната дума трябва да премине през отделни етапи – създаване на волостни думи, после окръжни и накрая губернски. Императорът е този, който свиква и разпуска Думата във всеки един момент. Въпреки че тя представлява законодателен орган, липсват законодателни инициативи, а решенията ѝ се приемат с обикновено мнозинство. Въведен е нов принцип – никакъв закон не може да бъде издаден без одобрение на Думата. Свикването ѝ се предвижда за месец септември, а продължителността на заседанията зависи от времето, необходимо за разглеждане на всички законопроекти.

Документът предвижда оформянето на Русия в конституционна монархия, но законодателните и изпълнителните права са запазени за монарха. Проектът получава противоречиви оценки сред изследователите днес – например докато С. Гайдук приема, че главна идея на Сперански е укрепването на държавната власт, то В. Томсинов говори за ограничаване на монарха „не на думи, а на дело“ [Гребенкин, А. Н. 2014, с. 37–38]. Александър I одобрява проекта, но последният предизвиква негативни оценки от страна на министри и сенатори, нещо повече – определен е за радикален и опасен. Затова императорът се отказва от инициативата. Единственият пробив е създаването на Държавния съвет, който поема законодателните функции, но членовете му се назначават от императора.

Един от официалните държавни органи, започнал да функционира през XIX в. в Русия е Държавният съвет. Той възниква паралелно с останалите вътрешни реформи при управлението на Александър I и започва работа от 1 януари 1810 г. Съветът е висш законосъветателен орган, който не притежава законодателни инициативи. [Соловьев, К. А. 2018, с. 136]. Първоначално се състои от 35 души. В този състав влизат осемте министри и хора назначени лично от владетеля. Постепенно принципът на попълването на Държавния съвет се променя – Николай I включва в него императорските деца, а Александър III присъединява губернатори, уездни дворяни и др., но функциите остават законосъветателни, а броят на членовете към края на XIX в. нараства над 100.

Председателят на Държавния съвет се назначава от императора, а първи е граф. Н. П. Румянцев. От 1 януари 1865 г. органът се оглавява от по-малкия брат на Александър II – великият княз Константин Николаевич. Така управлението на Държавния съвет преминава под влиянието на най-близките роднини на господаря. Въпреки своята консултативна роля, Съветът се променя през целия XIX в. като се сформират различни комисии според обекта на обсъжданите въпроси. В периода 1860–1870 г. той заема важно място във връзка с реформите. При Алексан-

дър III положението е възстановено, тъй като владетеля упражнява контрол. Постановленията му се издават в журнал и се одобряват от императора като последният се съобразява с волята на мнозинството. Характерна особеност е възрастовото изискване за членство – навършена 50-годишна възраст. Така в края на века Държавният съвет има застаряващ облик и намалена работоспособност. Държавният съвет функционира до 1906 г.

След успешната война от 1808–1809 г. срещу Швеция, Русия присъединява финландските земи и запазва във Великото финландско княжество наследените от кралството представителни органи. Идеите, заложили в проекта на Михаил Сперански са сполучливо реализирани няколко години по-късно, в Полското царство. По силата на Виенския договор от 1815 г. там са създадени представителни органи и конституция. По този начин в рамките на руската империя съществуват териториални, етнически и конфесионални области с различно от центъра държавно устройство. Русия запазва своя самодържавен модел, но като пример на Санкт Петербург послужват не само пограничните региони на империята, но и останалия свят. Още в края на XVIII в., макар и в седем члена, възниква северно-американската конституция (1787/1789 г.), която се подчинява на принципа на разделението на властите и през следващите години „овластява с правомощия както изпълнителната, така и законодателната власт в страната“ [Александрова, С. 2010, с. 17]. От 1791 г. Франция се превръща в конституционна монархия, а на Виенския конгрес през 1815 г. както за Полското царство, така и за всички държави на Германският съюз е решено да имат собствена конституция [Спиридонов, В. 2017, с. 129]. Въпреки идеите за промяна на абсолютната власт в Русия, намерили въплъщение в проектите на Н. Панин и М. Сперански, на конгреса през 1815 г., Александър I настоява монархическа Европа да противодейства на революцията с даряване на поданиците с консервативни конституции и провеждане на отделни умерени либерални реформи [Спиридонов, В. 2015, с. 39]. А „Дарената“ от Луи XVIII през 1814 г. Конституционна харта повлиява напълно основния закон в Кралство Нидерландия. [Глушкова, С. 2021, с. 96].

Навлизането и разпространението на просвещенските идеи от Западна Европа в Русия през XVIII в. не стопа еволюцията на абсолютизма. По същото време се забелязват тенденции за ограничаване на монархическата власт. Такива могат да се проследят още в периода на дворцовите преврати 1725–1762 г., като по-отчетливо желание за разколебаване на самодържавието е изразено в съставените кондиции.

Съществуването на руски идеи за промяна на абсолютната власт произхождат от висшите управленски среди. Първите опити за намеса в управлението на господаря се свързват с програмите за създаване на Императорски съвет и на Панин – Фонвизин. Характерна особеност в документите е тяхната насоченост към установяване на общото законодателство, обезпечавашо реда и традициите с цел прекратяване на порочни практики, най-вече фаворитизма и произвола. В допълнение, тези проекти имат задача да подпомогнат управлението на Павел Петрович.

Проектът на М. Сперански е по-популярен. В него се проследява разграничаването на трите власти – законодателна, изпълнителна и съдебна, но тук за ограничаване властта на монарха не се говори. В преобразованията се предвижда участието единствено на дворяните, а за изборност не се споменава. Докато идеите на Н. Панин се концентрират върху ограничаване на монархическата власт чрез всеобщо подчинение на законите, то в програмата на М. Сперански се предава формата на конституционна монархия, но при запазено върховенството на господаря.

Проектите на Панин и на Сперански, успяват да допринесат за оформянето на идейна база, на гражданско мислене, за доближаване на Русия към съвременните държавни модели. Участие в управлението на държавата се предава на дворянското съсловие, но именно оформената дворянска опозиция попречва на тяхното реализиране. Детайлното проследяване на идеите в документите доказва съществуването предимно на различия и специфичност, а не на приемственост и сходство между тях. И в двете програми съществуват конституционни идеи,

но все още те се основават на мисълта за противодействие спрямо дълбоки сътресения в империята.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации / Publications

Александрова, С. 2010 – С. Александрова. Съединените американски щати в света на XX век. По пътя към върха – от Испано-американската до Корейската война. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010. [S. Aleksandrova. Saedinenite amerikanski shtati v sveta na XX vek. Po patya kam varha – ot Ispano-amerikanskata do Koreyskata voyna. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2010.] (In Bulgarian)

Виноградов, В. Н. 2000 – В. Н. Виноградов. Романтический Наказ и проза государственных будней. – В: Век Екатерины II. Дела балканские. Москва: Наука, 2000, 25–35. [V. N. Vinogradov. Romanticheskij Nakaz i proza gosudarstvennih budney. – V: Vek Ekaterin II. Dela balkanskije. Moskva: Nauka, 2000, 25–35.] (In Russian)

Виноградов, В. Н. 2000 – В. Н. Виноградов. Российская Северная система и французский восточный барьер. – В: Век Екатерины II. Дела балканские. Москва: Наука, 2000, 36–45. [V. N. Vinogradov. Rossiyskaya Severnaya sistema i frantsuzkiy vostochniy baryer. – V: Vek Ekaterina II. Dela balkanskije. Moskva: Nauka, 2000, 36–45.] (In Russian)

Гаврюшкин, А. В. 1989 – А. В. Гаврюшкин. Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII века. Международные отношения, Москва, 1989. [A. V. Gavryushkin. Graf Nikita Panin. Iz istorii russoy diplomatii XVIII veka. Mezhdunarodne otnosheniya, Moskva, 1989.] (In Russian)

Глушкова, С. 2021 – Белгия по пътя на независимостта 1815–1839. В. Търново. 2021, УИ „Св. св. Кирил и Методий“. 278 с. [Glushkova, S. 2021 – Belgiya po patya na nezavisimostta 1815–1839. V. Tarnovo. 2021, UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. 278 s.]

История 2003 – История государственного управления в России X–XXI вв. Под общей редакцией Р. Г. Пихои. Москва: Издательство РАГС, 2003. [Istoriya gosudarstvennogo upravleniya v Rossii X–XXI vv. Pod obshtey redaktsiye R. G. Pihoi. Moskva: Izdatelstvo RAGS, 2003.] (In Russian)

История 2010 – Истории России. Новое и новейшее время. Москва: Издательство „Наше слово“, 2010. [Istorii Rossii. Novoe i noveyshee vremya. Moskva: Izdatelystvo „Nashe slovo“, 2010.] (In Russian)

История 2015 – История России. С древнейших времен до наших дней. Под редакцией члена-корреспондента РАН А. Н. Сахарова, Москва: Издательство Проспект, 2015. [Istoriya Rossii. S drevneyshih времен do nashih dnei. Pod redaktsiiy chlena-korrespondenta RAN A. N. Saharova, Moskva: Izdatelstvo Prospekt, 2015.] (In Russian)

Спиридонов, В. 2015 – В. Спиридонов. Германия през XIX век: от съюз към империя. Велико Търново: „Ай анд Би“. 2015, 291 с. [V. Spiridonov. Germaniya prez XIX vek: ot sayuz kam imperiya. Veliko Tarnovo: „Ay and Bi“. 2015, 291 s.] (In Bulgarian)

Спиридонов, В. 2017 – В. Спиридонов. Виенският конгрес и учредяването на Германския съюз. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2017, Т. 11. 123–136. [Spiridonov, V. 2017 – Vienskiyat kongres i uchredyavaneto na Germanskiya sayuz. – V: Balgariya, balgarite i Evropa - mit, istoriya, savremie. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2017, T. 11. 123–136.] (In Bulgarian)

Интернет-базиран източници / Internet Sources

Бургов, К. Д. 2010 – К. Д. Бургов. Никита Панин и Екатерина II: концептуални аспекти политическите взаимоотношения. – В: Вестник РУДН, сер. История России, 2010, № 4, 38–52. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nikita-panin-i-ekaterina-ii-kontseptualnye-aspekty-politicheskikh-vzaimootnosheniy/viewer>. (януари 2023). [K. D. Bugrov. Nikita Panin i Ekaterina II: kontseptualnye aspekt politicheskikh vzaimootnosheniy. – V: Vestnik RUDN, ser. Istoriya Rossii, 2010, № 4, 38–52. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nikita-panin-i-ekaterina-ii-kontseptualnye-aspekty-politicheskikh-vzaimootnosheniy/viewer>. (January 2023).] (In Russian)

Гоголевский, А. В. 2021 – А. В. Гоголевский. Проект М. М. Сперанского и правительственный конституционализм начала XIX в. – В: Ленинградский юридический журнал, 2021. № 3 (65), 8–19. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proekt-m-m-speranskogo-i-pravitelstvennyy-konstitutsionalizm>

nachala-xix-v/viewer. (январь 2023). [A. V. Gogolevskiy. Proekt M. M. Speranskogo i pravitel'stvennyy konstitutsionalizm nachala XIX v. – V: Leningradskiy yuridicheskiy zhurnal, 2021. № 3 (65), 8–19. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proekt-m-m-speranskogo-i-pravitel'stvennyy-konstitutsionalizm-nachala-xix-v/viewer>. (January 2023).] (In Russian)

Гребенкин, А. Н. 2014 – А. Н. Гребенкин. Предыстория российского конституционализма: проекты XVII – начала XX века. – В: Юридическая наука. № 1, 2014, 36–40. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predystoriya-rossiyskogo-konstitutsionalizma-proekty-xvii-nachala-xx-veka/viewer>. (январь 2023). [A. N. Grebenkin. Predystoriya rossiyskogo konstitutsionalizma: proekt XVII – nachala XX veka. – V: Yuridicheskaya nauka. № 1, 2014, 36–40. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predystoriya-rossiyskogo-konstitutsionalizma-proekty-xvii-nachala-xx-veka/viewer>. (January 2023).] (In Russian)

Эдельман, Н. 1993 – Н. Эдельман. Где секретная конституция Фонвизина–Панина. Воспроизведено по изданию: Н. Эдельман, Из потаенной истории России XVIII–XIX веков. Москва, „Вышшая школа“, 1993, 214–226. – URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/NYE/FONVIZIN.HTM>. (январь 2023). [N. Edelyman. Gde sekretnaya konstitutsiya Fonvizina–Panina. Vosproizvedeno po izdaniyu: N. Edelyman, Iz potaennoy istorii Rossii XVIII–XIX vekov. Moskva, „Vishaya shkola“, 1993, 214–226. – URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/NYE/FONVIZIN.HTM>. (dostapno: January 2023).] (In Russian)

Кинев, С. Л., Литвинов, А. В. Конституционные проекты и представительные учреждения в России во второй половине XVIII–XIX вв. ПРЕДЫСТОРИЯ РОССИЙСКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМА. – В: Законодательная Дума Томской области. – URL: https://duma.tomsk.ru/content/43_konstitucionnye_proekty_i_predstavitelnye_uchrezhdenija_v_rossii_vo_vtoroj_polovine_xviii_. (декабрь 2022). [S. L. Kinev, A. V. Litvinov. Konstitutsionnye proekty i predstavitelnie uchrezhdeniya v Rossii vo vtoroy polovine XVIII–XIX vv. PREDISTORIYA ROSSIYSKOGO PARLAMENTARIZMA. – V: Zakonodatel'naya Duma Tomskoy oblasti. – https://duma.tomsk.ru/content/43_konstitucionnye_proekty_i_predstavitelnye_uchrezhdenija_v_rossii_vo_vtoroj_polovine_xviii_. (December 2022).] (In Russian)

Лаптева, Ю. В. 2011 – Проект фундаментальных законов Н. И. Панина–Д. И. Фонвизина как проявление дворянской оппозиционности во второй половине XVIII века. – В: Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 9 (224). История. Вып. 44. Челябинск, 19–24. – URL: [file:///C:/Users/Acer/Downloads/proekt-fundamentalnyh-zakonov-n-i-panina-d-i-fonvizina-kak-proyavlenie-dvoryanskoj-oppozitsionnosti-vo-vtoroy-polovine-xviii-veka%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Acer/Downloads/proekt-fundamentalnyh-zakonov-n-i-panina-d-i-fonvizina-kak-proyavlenie-dvoryanskoj-oppozitsionnosti-vo-vtoroy-polovine-xviii-veka%20(2).pdf). (декабрь 2022). [Yu. Lapteva. Proekt fundamentalnyh zakonov N. I. Panina–D. I. Fonvizina kak proyavlenie dvoryanskoj oppozitsionnosti vo vtoroy polovine XVIII veka. – V: Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. № 9 (224). Istoriya. Vp. 44. Chelyabinsk, 19–24. – URL: [file:///C:/Users/Acer/Downloads/proekt-fundamentalnyh-zakonov-n-i-panina-d-i-fonvizina-kak-proyavlenie-dvoryanskoj-oppozitsionnosti-vo-vtoroy-polovine-xviii-veka%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Acer/Downloads/proekt-fundamentalnyh-zakonov-n-i-panina-d-i-fonvizina-kak-proyavlenie-dvoryanskoj-oppozitsionnosti-vo-vtoroy-polovine-xviii-veka%20(2).pdf). (December 2022).] (In Russian)

Медушевский, А. Н. 1996 – А. Н. Медушевский. Конституционные проекты в России и их западные источники. – В: Мир России. Социология. Этнология. 1996. № 1. 154–194. 3. – URL: <http://konstitutsionnye-proekty-v-rossii-i-ih-zapadnye-istochniki.pdf>. (декабрь 2022). [A. N. Medushevskiy. Konstitutsionnye proekty v Rossii i ih zapadnie istochniki. – V: Mir Rossii. Sotsiologiya. Etnologiya. 1996. № 1. 154–194. 3. – URL: <http://konstitutsionnye-proekty-v-rossii-i-ih-zapadnye-istochniki.pdf>. (December 2022).] (In Russian)

Соловьев, К. А. 2018 – К. А. Соловьев. Политическая система Российской империи в 1881–1905 гг.: проблема законотворчества. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. 351 с. – URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/310081095.pdf>. (декабрь 2022). [K. A. Solovev. Politicheskaya sistema Rossiyskoy imperii v 1881–1905 gg.: problema zakonotvorchestva. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya, 2018. 351 s. – URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/310081095.pdf> (December 2022).] (In Russian)

Тищенко, Е. В., Тищенко, В. Г. 2013 – Е. В. Тищенко, В. Г. Тищенко. Конституционное развитие России в XIX в. – В: Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2013 / 4 (36), Челябинск, 144–152. – URL: <https://www.konstitutsionnoe-razvitie-rossii-v-hih-v.pdf>. (февраль 2023). [E. V. Tishtenko, V. G. Tishtenko. Konstitutsionnoe razvitie Rossii v XIX v. – V: Vestnik Chelyabinskoy gosudarstvennoy akademii kulytur i iskusstv. 2013 / 4 (36), Chelyabinsk, 144–152. – <https://www.konstitutsionnoe-razvitie-rossii-v-hih-v.pdf>. (February 2023).] (In Russian)